
УДК 347.45;346.62

О. П. Подцерковний

**ПРОБЛЕМИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ФІНАНСОВОЇ УСТАНОВИ
ЗА ДОГОВОРОМ БАНКІВСЬКОГО РАХУНКУ
(НА ПРИКЛАДІ ОБІГУ БАНКІВСЬКИХ МЕТАЛІВ)**

Розвиток фінансово-банківської сфери сьогодні приводить до виникнення різноманітних новітніх форм опосередкування договірних відносин між банками та їх клієнтами, що спрямовуються на формування механізмів інвестування коштів громадянами й суб'єктами господарювання в умовах економічної нестабільності та економічних ризиків. Ідеться, зокрема, про впровадження в Україні таких договірних конструкцій для забезпечення запозичень банківських установ, які здатні надати інвесторам гарантії збереження купівельної спроможності капіталу. Банківські метали в цьому контексті виявляються досить перспективним об'єктом банківських правочинів. Водночас відсутність окремого законодавчого врегулювання в цій сфері та традиційне складне просування в національному правовому середовищі правових інститутів, що вимагають змішаних договірних форм, наявність великої кількості законів, норми яких окремі особи намагаються поширити не за призначенням, а з метою досягнення певних економічних вигод, утворює неоднакову судову практику та провокує тривалі судові суперечки в цій сфері.

Декілька таких суперечливих питань виникає у зв'язку із застосуванням заходів відповідальності за порушення банками договорів банківського рахунку, об'єктом яких є не грошові кошти, а банківські метали. Ця проблема знайшла відображення в низці спорів, які розглядалися судовими органами, у тому числі Верховним Судом України.

Перша група спорів торкається питання про те, чи має договір банківського рахунку, що обліковується в банківських металах, усі ознаки грошового зобов'язання. Відповідь на це питання була досить очевидною, враховуючи прив'язку предмета договору саме до банківських металів, а не грошей. Тому Верховний Суд України прогнозовано визначився з тим, що такий договір не є грошовим зобов'язанням, відповідно, його порушення не тягне відповідальність за статтею 625 Цивільного кодексу України

(далі – ЦК України), призначеною для випадків прострочення виконання грошового зобов'язання [1].

Друга група спорів торкається більш складної проблеми, адже передбачає необхідність установлення природи додаткових зобов'язань сторін у договорах змішаного типу, яким є договір банківського рахунку в банківських металах.

Один із таких спорів розглядався в 2014 р. Зокрема, ідеться про справу № 6-34цс14 щодо спору між громадянином Л. та комерційним банком Н. про стягнення пені й відшкодування збитків за невиконання платіжного доручення, щодо якої автор цієї статті як член Науково-консультативної ради у зв'язку з неоднаковим застосуванням норм матеріального права судом касаційної інстанції надав висновок Верховному Суду України. Судова палата Верховного Суду України Постановою від 25.06.2014 р. [2] підтримала наданий науковий висновок. Водночас стислий стиль мотивувальної частини рішення суду не дозволяє зрозуміти всі складові доктринальної підстави для його прийняття. У зв'язку із цим важливо докладно зупинитися на цій справі.

У справі № 6-34цс14, яка стала предметом перегляду Верховним Судом України, між громадянином Л. і банком Н. було укладено договір банківського рахунку, предметом якого було відкриття банком клієнту поточного рахунку в банківських металах у золоті. Пунктами 2.3.1, 2.3.4 договору було передбачено, що банк зобов'язується приймати й зараховувати на рахунок клієнта банківські метали, виконувати розпорядження клієнта про перерахування й видачу банківських металів із рахунку та проведення інших операцій за рахунком відповідно до нормативних документів Національного банку України, внутрішніх положень банку та договору, здійснювати списання банківських металів із поточного рахунку на підставі розпорядження клієнта. На виконання платіжних доручень громадянина Л. щодо перерахування банківських металів банк перерахував на поточний рахунок Л., відкритий у банку Т., кошти в сумі, що є еквівалентом банківських металів (золота), з порушенням строку, передбаченого для виконання таких платіжних доручень.

У цій справі одні судові органи задовольняли позовні вимоги про стягнення з банку на користь позивача (вкладника) пені за порушення строку виконання переказу в разі, якщо банківська установа своєчасно не повернула банківські метали, які обліковувалися на рахунку, і несвоєчасно виконала платіжні доручення на перерахування відповідних коштів на рахунок одержувача. При цьому суди виходили з того, що банк-платник, прийнявши до виконання платіжні доручення про перерахунок коштів із банківського рахунку вкладника, відкритого в банку, на його рахунок, відкритий в іншому банку, взяв на себе обов'язок щодо виконання цих платіжних доручень. Оскільки взяті на себе зобов'язання банком виконано не було, то за статтею 611 ЦК України й умовами договору банківського рахунку було зроблено висновок, що останній несе відповідальність за порушення строку виконання прийнятого на себе зобов'язання, зокрема,

відповідальність під час здійснення переказу, передбачену положеннями статті 32 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні».

Інші судові органи в подібних правовідносинах приймали протилежні висновки, вважаючи, що у відносинах між банком і клієнтом щодо приймання банком банківських металів відсутні елементи розрахункових відносин, тому відповідальність банківських установ за порушення строків переказів не має застосовуватися.

Отже, проблемою виявилось розуміння правової природи договору банківського рахунку (вкладу) у банківських металах та послуг банку у зв'язку з його виконанням. Зокрема, виникає питання про розповсюдження на обіг банківських металів положень законодавства про платіжні системи й переказ коштів.

Згідно зі статтею 1 Закону України «Про банки і банківську діяльність» банківські рахунки – це рахунки, на яких обліковуються власні кошти, вимоги, зобов'язання банку щодо його клієнтів і контрагентів та які дають можливість здійснювати переказ коштів за допомогою банківських платіжних інструментів; вклад (депозит) – це кошти в готівковій або в безготівковій формі, у валюті України або в іноземній валюті, які розміщені клієнтами на їх іменних рахунках у банку на договірних засадах на визначений строк зберігання або без зазначення такого строку та підлягають виплаті вкладнику відповідно до законодавства України й умов договору. При цьому відповідно до положень статей 524, 533, 625 ЦК України грошовим є зобов'язання, яке виражається в грошових одиницях України (грошовому еквіваленті в іноземній валюті), тобто будь-яке зобов'язання зі сплати коштів. Положеннями статті 192 ЦК України визначено, що до грошей (грошових коштів), які є законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, належить гривня – грошова одиниця України, а також іноземна валюта.

Водночас обіг іноземної валюти на території України підпорядковується спеціальному правовому режиму, встановленому законодавством України, зокрема Декретом Кабінету Міністрів України «Про систему валютного врегулювання і валютного контролю» від 19.02.1993 р. (далі – Декрет).

У статті 1 Декрету зазначено, що під терміном «іноземна валюта» розуміється як власне іноземна валюта, так і банківські метали, платіжні документи та інші цінні папери, виражені в іноземній валюті чи банківських металах.

Останнє твердження утворює чи не найбільшу суперечність у питанні обігу банківських металів, адже якщо поширювати на відносини з обігу за рахунками банківських металів положення щодо використання валюти, то виникають достатньо обґрунтовані підстави для поширення на відповідні відносини положень законодавства про переказ коштів.

Статтею 32 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» передбачається відповідальність банку, що обслуговує платника, за порушення, пов'язані з проведенням переказу. Зокрема, у разі порушен-

ня банком, що обслуговує платника, строків виконання доручення клієнта на переказ коштів цей банк зобов'язаний сплатити платнику пеню.

Отже, виникає непросте питання про те, чи настає для банку, який обслуговує платника, відповідальність, передбачена статтею 32 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» під час здійснення переказу коштів, якщо предметом договору банківського вкладу є банківські метали, а виконання платіжного доручення на переказ коштів здійснено в коштах у відповідному еквіваленті.

Вирішення цього питання потребує послідовного з'ясування не лише природи спірних правовідносин, а й юридичних ознак грошей і властивостей грошових зобов'язань, зокрема таких, що постають із договорів зберігання, банківського вкладу та банківського рахунку в тому значенні, у якому вони застосовуються в цивільному законодавстві України.

Можна з упевненістю зробити висновок, що положення Декрету в частині віднесення банківських металів до «іноземної валюти» не можуть тлумачитися поширювально, розповсюджуючись на поняття коштів (грошей), що застосовується в цивільному та банківському законодавстві, зокрема, у Законі України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні».

По-перше, у Декреті прямо застерігається, що ці поняття ототожнюються «для цілей цього Декрету». Побічно на це вказує також інша термінологія Декрету: «Для цілей цього Декрету <...> «іноземна валюта» розуміється як власне іноземна валюта, так і банківські метали, платіжні документи та інші цінні папери, виражені в іноземній валюті або банківських металах» (виділено нами – О. П.). Тобто законодавець чітко розмежовує загальноприйняте розуміння іноземної валюти та його виняткове розуміння в Декреті. Отже, режим обігу грошей, зокрема іноземної валюти, та банківських металів і цінних паперів зазвичай розмежовуються, можуть збігатися лише у випадках, прямо визначених у законі чи договорі.

По-друге, розмежування режиму грошей і банківських металів підтверджується систематичним тлумаченням. Якби під іноземною валютою за загальним правилом розумілися банківські метали й цінні папери, то поняття грошового зобов'язання ототожнювалося б із зобов'язаннями з передачі будь-яких цінних паперів і банківських металів. У свою чергу це призвело б до того, що не лише грошовий платіж як компенсація вартості за цінні папери й банківські метали вважався б грошовим зобов'язанням, а й власне зобов'язання з передачі самих цінних паперів і банківських металів вважалось б грошовим зобов'язанням. Цим змішувалися б поняття грошей та інших речей, наділених родовими ознаками.

Подібне змішування не відповідає ні законодавчим, ні доктринальним підходам.

ЦК України прямо відмежовує гроші як об'єкт речових прав від інших речей і цінних паперів у статтях 192, 193, 194. При цьому виділяються лише два види грошей: законний платіжний засіб (гривня) та іноземна валюта. Крім того, у положеннях частин 1 та 3 статті 509, статей 526, 629 ЦК України сплата грошей відмежовується від передачі майна як пред-

мета зобов'язання. Зокрема, зобов'язанням визнається праввідношення, у якому «одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку» (виділено нами – О. П.).

Поняття коштів надано в статті 3 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», у якій зазначено, що кошти в Україні існують у готівковій формі (формі грошових знаків) або в безготівковій формі (формі записів на рахунках у банках). Грошові знаки випускаються у формі банкнот і монет, що мають зазначену на них номінальну вартість. Гривня як грошова одиниця України (національна валюта) є єдиним законним платіжним засобом в Україні, приймається всіма фізичними та юридичними особами без будь-яких обмежень на всій території України для проведення переказів і розрахунків.

У доктрині чітко розмежовуються властивості як грошей, так і цінних паперів, дорогоцінних металів та інших речей, визначених родовими ознаками.

Зокрема, Л.А. Лунц, найвідоміший фахівець у галузі юридичних властивостей грошей і грошових зобов'язань, неодмінною характеристикою грошей вважав їх легальну платіжну силу, якої позбавлені інші речі [3, с. 28–29].

Це означає, що предмети, не визнані законом легальним платіжним засобом, навіть які містять низку економічних властивостей грошей (як, наприклад, дорогоцінні метали), все одно не набувають юридичних властивостей грошей, не можуть використовуватися в грошових зобов'язаннях із притаманним останнім особливим правовим режимом. Ідеться навіть про наближені до юридичної форми грошей різноманітні активи в економічному сенсі: «квасігроші» та «грошові сурогати», «ощадні й чекові рахунки» тощо. Те саме стосується «електронних грошей». Часто ці активи мають високий ступінь ліквідності, що наближає їх до грошей, вони здатні обмінюватися на товари й послуги. Проте в законодавстві, тобто в юридичному значенні, ці платіжні засоби не визнаються грошима – легальним платіжним засобом, тому операції з їх обігу не є грошовими.

Отже, за своєю природою зобов'язання з передачі банківських металів клієнтом банку не є грошовим за предметом, а тому належить до групи зобов'язань із передачі майна (купівля-продаж, зберігання, позика, послуги тощо), на нього не поширюються особливі положення законодавства щодо грошових зобов'язань, у тому числі щодо місця виконання, способу виконання, відповідальності за порушення грошового зобов'язання, банкрутства тощо.

У зв'язку з особливістю грошей як предмета зобов'язання положення глав 71 та 72 ЦК України про договір банківського вкладу та договір банківського рахунку не можуть поширюватися на відносини з внесення в банки дорогоцінних металів. Адже відповідно до статті 1058 ЦК України за договором банківського вкладу (депозиту) ідеться про передачу «грошової суми (вкладу)». Аналогічно згідно зі статтею 1066 ЦК України предметом

договору банківського рахунку є «грошові кошти клієнта», а не будь-які інші речі, визначені родовими ознаками, чи цінні папери. У статті 1089 ЦК України про розрахунки платіжним дорученням чітко зазначено: «Банк зобов'язується за дорученням платника *за рахунок грошових коштів, що розміщені на його рахунку в цьому банку*, переказати певну грошову суму на рахунок визначеної платником особи (одержувача) у цьому чи в іншому банку в строк <...>» (курсив наш – О. П.).

Для відносин із передачі банківських металів клієнтом банку традиційно використовується договір позики чи зберігання, послуги, купівлі-продажу тощо.

Той факт, що аналізований договір має назву «договір банківського рахунку», не робить його підставою виникнення саме грошового зобов'язання. Цей договір за природою має всі ознаки змішаного договору, в основі якого лежить зберігання цінностей у банку (стаття 969 ЦК України) з правом банку їх використовувати за плату (стаття 944 ЦК України), надання послуг клієнту (стаття 901 ЦК України) та договору купівлі-продажу з відкладальною умовою (стаття 212 ЦК України).

Про це, зокрема, свідчать певні права й обов'язки банку та клієнта. Наприклад, банк має право «використовувати банківські метали на рахунку клієнта <...> приймати та зараховувати на Рахунок Клієнта банківські метали <...> здійснювати плату за залишком банківських металів <...> перебування Банківських металів на зберіганні у банку <...> зараховувати банківські метали <...>» (пункт 2.3.3); «здійснювати списання банківських металів <...>» (пункт 2.3.4); «видати Клієнту за його заявою з рахунку банківські метали <...>» (перше речення пункту 2.3.5.); «за неможливості видачі злитків відповідного номіналу Банк зобов'язується викупити, а Клієнт погоджується з тим, що Банк здійснює викуп відповідної кількості банківського металу за ціною викупу <...>» (друге речення пункту 2.3.5). Клієнт зобов'язується «сплачувати комісії <...> в частині, що визначає вартість обслуговування рахунку та проведення операцій по ньому» (пункт 2.4.9) тощо.

Положення відповідних договорів про розрахунково-касове обслуговування клієнта не заперечують можливість їх застосування до операцій із банківськими металами. Ведення рахунку банківських металів цілком відповідає їх природі як речей, що мають родові ознаки, а отже, потребують обліку та розрахунково-касового обслуговування.

Основним зобов'язанням банку перед клієнтом в аналізованому випадку є повернення банківських металів.

Грошове зобов'язання при цьому виникає на підставі договору купівлі-продажу лише в разі «неможливості видачі злитків відповідного номіналу», коли банк «зобов'язується викупити, а Клієнт погоджується з тим, що Банк здійснює викуп відповідної кількості банківського металу за ціною викупу», про що було зазначено, зокрема, у пункті 2.3.5 спірного договору.

Заява, подана клієнтом банку, про видачу банківських металів із його рахунку в цьому сенсі не може вважатися «дорученням на переказ ко-

штів», а є заявою про видачу цінностей, переданих на зберігання. Банк не зобов'язаний виконувати відповідну заяву як платіжне доручення на переказ коштів. Ця заява ні за формою, ні за змістом не відповідає поняттю доручення на переказ коштів згідно з банківськими правилами.

Саме тому на відносини щодо виконання цієї заяви не поширюються положення Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів», у тому числі не можуть поширюватися на ці відносини положення статті 32 цього закону.

Заява клієнта про видачу банківських металів слугує підставою для повернення банківських металів у 5-денний строк. При цьому після завершення цього терміну цілком може бути кваліфіковане настання обставини, з якою пов'язується обов'язок банку викупити банківські метали згідно зі змістом договору та статтею 692 ЦК України. Із цього моменту виникає грошове зобов'язання банку з оплати банківських металів. Однак це зобов'язання також не може вважатися таким, що пов'язане з виконанням банком «доручення на переказ коштів», адже є окремим грошовим зобов'язанням банку (покупця банківських металів) перед клієнтом (продавцем банківських металів).

У цьому разі кошти, які банк має сплатити клієнту за викуп банківських металів, не є коштами клієнта на банківському рахунку чи такими, що надходять на його рахунок. Ці кошти належать саме банку, знаходяться на його рахунку до зарахування на рахунок клієнта – продавця банківських металів.

Платіжне доручення клієнта на зарахування на його рахунок відповідних коштів від продажу банківських металів не підпадає під режим виконання «доручення на переказ коштів» із банківського рахунку. Про це, зокрема, свідчать певні чинники.

По-перше, договір банківського рахунку для операцій із банківськими металами, як зазначалося вище, не може ототожнюватися з договором банківського рахунку для операцій із коштами, а операція здійснюється в аналізованому випадку саме на виконання договору для операцій із банківськими металами.

По-друге, згідно зі статтею 1066 ЦК України «за договором банківського рахунку банк зобов'язується приймати й зараховувати на рахунок, відкритий клієнтові (володільцеві рахунка), грошові кошти, що йому надходять, виконувати розпорядження клієнта про перерахування й видачу відповідних сум із рахунку та проведення інших операцій за рахунком» (підкреслено нами – О. П.). Отже, у разі несплати банком клієнту плати за придбані банківські метали ці кошти мають вважатися спірними, а не такими, що «надходять клієнту» або підлягають «видачі з рахунку», як це відбувалося б на підставі звичайного договору банківського рахунку. Не випадково в частині 5 пункту 1.19 Інструкції про безготівкові розрахунки в національній валюті в Україні, затвердженій постановою Національного банку України від 21.01.2004 р. № 22, зазначено: «Платники й отримувачі коштів здійснюють контроль за своєчасним проведенням розрахунків та

розглядають претензії, що виникли, без участі банку». У цьому разі під час отримання доручення клієнта на перерахування коштів банківська установа діє на підставі договору зберігання банківських металів, а не звичайного договору банківського рахунку.

У такому разі спеціальна правосуб'єктність банківської установи як покупця банківських металів не співпадає з її правосуб'єктністю як обслуговуючої кошти клієнта установи, що несе відповідні правові наслідки для розмежування відповідальності у відносинах купівлі-продажу та відносинах із договору банківського рахунку.

По-третє, положення параграфу 2 глави 74 про порядок виконання платіжного доручення не стосуються питань перерахування коштів, не заархованих на банківський рахунок. Зокрема, згідно із частиною 3 статті 1090 ЦК України платіжне доручення платника «приймається банком до виконання за умови, що сума платіжного доручення не перевищує суми грошових коштів на рахунку платника, якщо інше не встановлено договором між платником і банком (курсив наш – О. П.)». На рахунку клієнта за аналізованим договором знаходилися банківські метали, а не грошові кошти, тому банківська установа не повинна була приймати відповідне доручення до виконання.

Таким чином, на банк, що обслуговує клієнта на підставі договору про зберігання банківських металів, під час здійснення платежу на користь клієнта після викупу цим банком банківських металів не може поширюватися відповідальність, передбачена статтею 32 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні». Грошові зобов'язання з оплати коштів у разі неможливості повернути банківські метали не можуть тлумачитися такими, що постають із договору банківського вкладу, договору банківського рахунку чи зобов'язання з виконання платіжного доручення в розумінні статей 1066, 1058 та 1089, 1090 ЦК України.

Ця проблема доводить, що розмежування форми й змісту договорів банківського характеру має відбуватися відповідно до призначення договору та передбачати врахування специфіки грошових зобов'язань, предметом яких не можуть вважатися інші речі, ніж легальний платіжний засіб, яким є гроші.

Література

1. Постанова Верховного Суду України від 30.04.2014 р. у справі № 6-38цс14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/6b6c1e2e6ad3e2fc225745c0034f4cc/b2c7330eed9c0643c2257cd700481ce5/\\$FILE/6-38%D1%86%D1%8114.doc](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/6b6c1e2e6ad3e2fc225745c0034f4cc/b2c7330eed9c0643c2257cd700481ce5/$FILE/6-38%D1%86%D1%8114.doc).
2. Постанова Верховного Суду України від 25.06.2014 р. у справі № 6-34цс14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/d8ccf265593063adc2257d0b001eae12/\\$FILE/6-34%D1%86%D1%8114.doc](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/d8ccf265593063adc2257d0b001eae12/$FILE/6-34%D1%86%D1%8114.doc).
3. Лунц Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве / Л.А. Лунц ; редкол. : А.В. Белевич, В.С. Ем, Т.В. Мальчикова, А.Е. Шерстобитов. – М. : Статут, 1999. – 352 с.

А н о т а ц і я

Подцерковний О. П. Проблеми відповідальності фінансової установи за договором банківського рахунку (на прикладі обігу банківських металів). – Стаття.

У статті досліджується правова природа договору банківського рахунку з позиції застосування засобів відповідальності до фінансової установи під час зберігання банківських металів. Зроблено висновок, що грошові зобов'язання з оплати коштів у разі неможливості повернути банківські метали не можуть тлумачитися такими, що постають із договору банківського вкладу, договору банківського рахунку чи зобов'язання з виконання платіжного доручення в розумінні положень Цивільного кодексу України.

Ключові слова: фінансові установи, грошові зобов'язання, договір банківського рахунку, банківські метали, платіжне доручення, Цивільний кодекс України.

А н н о т а ц и я

Подцерковний О. П. Проблемы ответственности финансового учреждения по договору банковского счета (на примере обращения банковских металлов). – Статья.

В статье исследуется правовая природа договора банковского счета с точки зрения применения мер ответственности к финансовому учреждению при хранении банковских металлов. Сделан вывод, что денежные обязательства по оплате денежных средств в случае невозможности вернуть банковские металлы не могут толковаться вытекающими из договора банковского вклада, договора банковского счета или обязательства по выполнению платёжного поручения в понимании положений Гражданского кодекса Украины.

Ключевые слова: финансовые учреждения, денежные обязательства, договор банковского счета, банковские металлы, платёжное поручение, Гражданский кодекс Украины.

С у м м а р у

Podtserkovnyi O. P. The problems of financial institution's responsibility according to bank account agreement (on example of precious metals' circulation). – Article.

The article examines the legal nature of a bank account in terms of application of the responsibility to financial institutions during storage of precious metals. It is concluded that the obligation to pay money in case of failure to return the precious metals can not be interpreted as being based on the bank deposit agreement, bank account agreement or obligation of payment order within the meaning of the Civil Code of Ukraine.

Key words: financial institutions, money liabilities, bank account agreement, precious metals, money order, Civil Code of Ukraine.